

Ісламський фундаменталізм як політична доктрина

Андрій Єдаменко,
аспірант кафедри політології
філософського факультету
Національного університету ім. Т. Шевченка

У статті аналізуються причини виникнення та швидкого поширення сучасних фундаменталістських ідей в країнах мусульманського Сходу та можливі наслідки прискореної політизації ісламу в умовах глобалізації світових процесів.

Однією з глобальних тенденцій суспільного розвитку кінця XX – початку XXI століть є процес релігійного відродження. Ісламський фундаменталізм у його легальних проявах виступає як уособлення сподівань та інтересів великих соціальних груп та прошарків і користується значним впливом у сучасному світі. Розмах цього процесу, залучення до нього держав і народів по суті роблять ісламський фундаменталізм впливовим суб'єктом світової політики.

Аналіз проблем, викликаних посиленням ідей „ісламського фундаменталізму” вимагає об'єктивного дослідження, а пошук шляхів їх вирішення потребує зваженого й неупередженого підходу. Це викликано не лише загрозливим характером будь-яких екстремістських проявів релігійного характеру, які загострюються в наш час, але й делікатністю релігійного аспекту проблеми. Багатоплановість цієї проблематики передбачає розгляд досить складної і багато в чому суперечливої сукупності як внутрішніх, так і зовнішніх передумов соціально-економічного і політичного характеру. До них можна віднести суперечності „наздоганяючої модернізації”, деформуючу роль „залежного розвитку”, демографічні диспропорції, інструментальне використання ісламу в цілому як мобілізуючої ідеології.

Слід відзначити наявність постійної дискусії у сходознавчій політичній думці щодо співвідношення внутрішніх і зовнішніх причин зближення ісламу і політики, а також факторів, які сприяють появі і розвитку ісламізму як ідеологічної доктрини.

На жаль, у вітчизняній науковій думці дослідженню цієї проблематики

надається ще мало уваги. Основний масив наукових праць належить зарубіжним вченим. Зокрема, варто відзначити праці російських дослідників, присвячені безпосередньо теорії й практиці ісламського фундаменталізму (А. Ігнатенко, А. Малашенко, В. Наумкін, А. Германович). Визначенню політологічного спрямування ісламського фундаменталізму на пострадянському просторі та аналізу причин відродження ісламу на теренах СНД присвячені монографії К. Полякова, А. Кудрявцева, В. Бушкова. Аналіз зміни геополітичної ситуації у зв'язку з появою зон стійкої мусульманської релігійно-політичної активності на пострадянському просторі, залучення колишніх радянських республік до складних зовнішньополітичних відносин мусульманського світу й Заходу досліджують В. Дегоєв, Г. Милославський.

Аналіз літератури свідчить, що більшість досліджень присвячена розкриттю саме екстремістського спрямування ісламського фундаменталізму. Поза увагою залишається аналіз політичної сутності, конкретних форм прояву ісламського фундаменталізму, причин та наслідків політизації ісламу в умовах глобалізації світових процесів.

Сучасні процеси політизації ісламу по-різному розглядаються та інтерпретуються як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. Згідно з одним підходом, події у мусульманському світі розглядаються з позицій „відродження ісламу”. Сучасний фундаменталізм, відзначають дослідники цього напрямку, – закономірне явище „ісламського ренесансу”, оскільки воно відображає природне прагнення мусульман до відродження „істинних” ісламських цінностей в умовах наростання уніфікації культур, викликані глобалізацією. Зокрема, Д. Макаров зазначає: „Визнаючи очевидну роль зовнішнього фактора у розповсюдженні фундаменталістських ідей на Північному Кавказі, слід підкреслити, що цей процес, перш за все, відображає глибинні соціокультурні зрушення у межах місцевих суспільств і нездатність традиційного ісламу забезпечити нові інтелектуальні, духовні, політичні інтереси, які формуються у цих суспільствах” [1, с. 42].

Інші дослідники наголошують на конкретних соціально-економічних інтересах, які стоять за активізацією ісламських рухів. Серед факторів, які сприяють переходу ісламістів до політичного екстремізму, вони називають як нинішню нерівність держав на міжнародній арені, викликану домінуванням США і розвинених країн Заходу, так і невирішеність гострих соціально-економічних проблем у межах безпосередньо ісламського суспільства. Цей підхід трактує проблему „ісламського тероризму” як відображення боротьби за рівноправну участь у здійсненні світової політики, як реакцію на домінування західних країн на міжнародній арені, боротьбу за збереження національного, конфесійного суверенітету, права на соціокультурну самобутність.

Аналіз геополітичних інтересів на міжнародній арені став

визначальним фактором ще одного дослідницького погляду на причини зростаючої політизації ісламу у світі. Зазначається, що за такими рухами як „ваххабізм” в Росії, рух „Талібан” в Афганістані, „салафіти” в Єгипті, стоять певні політичні сили, які використовують радикалізм цих та інших організацій і рухів у власних цілях. З цієї точки зору, ісламські екстремісти є лише знаряддям проведення своєї політики окремими західними та східними державами. Метою здійснення такої політики дослідники вважають: створення і утримання позицій в життєво важливих для цих держав регіонах, встановлення свого контролю над торгівельними шляхами, видобутком і транспортуванням енергоносіїв.

В цілому, аналіз наведених точок зору на проблему поширення ісламського фундаменталізму засвідчує, що в сучасному світі вона є дуже актуальною і не достатньо дослідженою саме в контексті впливу наслідків і можливих загроз, викликаних радикалізацією і політизацією ісламу.

В сучасному світі проблема поширення ідей ісламського фундаменталізму має глобальний характер. На думку науковців, успіх прихильників „чистого” ісламу визначається конкретною політичною позицією держави, яка обирає ісламський шлях розвитку. Це визначається також соціально-економічним рівнем розвитку суспільства, яке починає прагнути до відродження або „істинного” ісламу, або активно засвоює привнесений ззовні іслам, в тому числі й фундаменталістського спрямування.

За останні тридцять років зростання ролі політичного ісламу привернуло увагу як засобів масової інформації, так й академічної науки. Незважаючи на те, що йому дають різні назви, такі як „ісламський фундаменталізм”, „войовничий іслам”, „політичний іслам”, усе це зумовлюється тим, що певна тенденція в ісламському русі набуває все більшого впливу в питаннях політики і безпеки в глобальних масштабах. Неухильна політизація і радикалізація ісламського фундаменталізму розпочалася в 1950-ті роки. Наприкінці 1980-х доктрина ісламського фундаменталізму набуває реальної сили і виходить на міжнародну арену.

У загальному розумінні фундаменталізм – це „громадські ідеологічні релігійні рухи, які проголошують свою відданість вихідним ідеям, приписам, цінностям певних учень, доктрин, які висувають вимоги подолання переконачень, ухилів, ересей, що з’явилися в ході їх розвитку, а також „повернення до джерел” [2, с. 280]. У філософській енциклопедії під релігійним фундаменталізмом розуміється тенденція, яка „виражає негативну реакцію консервативних релігійних кіл (XIX – XX ст.) на секуляризацію науки, культури і суспільного життя, що стало причиною маргіналізації останньої” [2, с. 280 – 281].

Фундаменталісти проголошують своєю метою відновлення в сучасному житті мусульман конкретних інститутів і норм раннього ісламу, тобто

ісламу часів пророка Мухамеда і перших халіфів. Саме в ранньоісламській громаді вони вбачають ідеальне об'єднання віруючих на основі рівності і справедливості.

Прихильники фундаменталізму закликають очистити іслам від пізніших нашарувань, відновити його в первісній чистоті. В цьому вони відрізняються від консерваторів, які вважають, що треба залишити іслам таким, який він є, та від модерністів, котрі прагнуть змінити його, поставити на службу модернізованим секуляриським системам, як аргументацію їх легітимності, шляхом додавання нових положень до релігійних догм і перетлумачення старих. Сутність фундаменталістської ідеї зводиться до твердження, що іслам – це всеохопна світова доктрина, єдиний шлях порятунку для всього людства. Сутність фундаменталізму полягає в тому, що для розуму основи віри є недосяжні. Головне завдання фундаменталізму – захист віри, тому він і асоціюється з необхідністю виконання цього обов'язку.

З іншого боку, фундаменталісти не закликають до повної реставрації минулого, а прагнуть до перетворення сучасності, і власне релігійний елемент відіграє в цьому прагненні службову роль. Сучасний іслам поступово набуває рис, притаманних більше політичній ідеології, ніж релігії. Характерними рисами ісламського фундаменталізму як ідейно-політичної течії є: вимога тотальної ісламізації всіх аспектів життя мусульманських країн, суворе дотримання коранічних приписів, норм шаріату. Однак, на думку фундаменталістів, обґрунтованість введення ісламської форми правління полягає навіть не стільки в універсальності норм шаріату для значної частини мусульманських суспільств, стільки в його альтернативності законодавству, яке приймається згідно із західним шляхом розвитку. Крім того, вони наголошують на життєвості принципів „умми” (мусульманської громади), яка, незалежно від національної та культурної приналежності, об'єднує всіх правовірних.

Суттєвою рисою доктрини ісламського фундаменталізму є також пропаганда економічного та ідеологічного ізоляціонізму мусульманського світу. В межах цієї ідеології критикуються існуючі мусульманські соціально-політичні системи і уряди. В цілому фундаменталісти стоять на антизахідних позиціях, несприйнятті будь-яких західних суспільних моделей, західної культури. Антизахідні мотиви в ідеології фундаменталістів мають важливе пропагандистське значення. Усі проблеми, які існують в сучасному мусульманському світі, зручно пояснювати негативним впливом привнесення західних моделей розвитку в традиційні суспільства Сходу. У порівнянні з цим істинно ісламський шлях розвитку виступає як переконлива і приваблива перспектива для всього суспільства. Звичайно, критичний погляд на такі положення ісламізму знаходить утопічні риси цієї ідеології. Але, як відомо, риси міфологічності і утопічності властиві взагалі будь-якій ідеології. Без них

вона не була б життєздатною.

Разом із тим, аналізуючи еволюцію поглядів мусульманських політичних рухів, російський дослідник М. Піотровський відзначав появу нових рухів, „консервативних за сутністю, але таких, що вдало поєднують мусульманські політичні традиції з перебудованими в мусульманському стилі західними принципами та ідеями” [3, с. 17]. На його думку, така тенденція властива лише тій частині фундаменталістів, які під тиском політичних обставин прагнуть розширити свою соціальну базу, але при цьому зберігають відданість основним положенням „відродженої” політичної доктрини.

Слід зазначити, що в сучасному світі складно знайти цілісні культури, які можна було б віднести до винятково фундаменталістських, скоріше йдеться про певні субкультури. Отже, явище ісламського фундаменталізму не становить єдиної світоглядної системи, а є переважно конгломератом різних теорій, які поєднуються спільністю деяких первісних настанов і спільними поглядами на сучасний світ.

Фундаменталістські течії логічно диференціювати, виходячи з їх релігійно-громадської належності й ідеології, бо практична діяльність різних груп досить мінлива й зумовлюється загальною політичною ситуацією в певній країні й тактичними міркуваннями лідерів різних рухів. Під релігійно-громадською належністю розуміється, зокрема, належність до сунітської чи шиїтської гілки ісламу. Це багато в чому визначає деталі політико-ідеологічної програми, орієнтацію зовнішніх контактів та форми діяльності.

Варто зауважити, що розбіжності, котрі визначаються різною релігійно-громадською приналежністю, не мають абсолютного характеру. Суніти і шиїти проживають разом, в межах однієї держави, а релігійно-політичні організації, що репрезентують їхні інтереси, часто функціонують у взаємозв'язку і співпраці.

В рамках сучасного фундаменталізму існують також певні ідеологічні відмінності. Виокремлюють два головних підтипи: поміркований і екстремістський. Головним критерієм, що їх розділяє, є принцип такфіру – звинувачення в зневірі.

Помірковані фундаменталісти вважають вестернізованих, включених у процес модернізації мусульман, правовірними, хоча й грішними, а право на такфір визнають лише за державою. Екстремісти ж упевнені, що ті, хто позитивно сприймає модернізаційні стратегії перетворень за зразком західних країн, втратили право зватися мусульманами і стали невірними (кафірами). Тому більшість існуючих на Сході суспільств оцінюється екстремістами як антиісламські. Право ж на такфір вони визнають за окремими групами і навіть за кожним „справжнім” мусульманином.

В цілому, відродження ісламського фундаменталізму, яке гостро

проявилось на межі 1970 – 1980-х років, є комплексом процесів, пов'язаних з посиленням політичної ролі ісламу в суспільному житті мусульманських країн. З одного боку, це явище не постає якісно новим феноменом ні в історичному, ні в політичному плані. Протягом усього історичного розвитку ісламська цивілізація зазнавала певного впливу політичних сил фундаменталістської орієнтації.

З іншого ж боку, активізація ісламського фундаменталізму саме як домінуючої ідеології має конкретну основу історичного характеру, яка визначається традиційними соціально-економічними відмінностями між західним і східним суспільством. Сучасний ісламський фундаменталістський рух відзначається більшим ступенем активності і впливовості як всередині ісламських країн, так і на міжнародному рівні.

Російський дослідник К. Поляков зазначає: „Слід визнати, що в останній чверті ХХ ст. ісламським фундаменталістам вдалося використати невдоволення частини населення для розширення свого ідеологічного впливу. Їхня соціальна база сформувалася багато в чому завдяки специфічній ролі ісламської релігії в політичному житті Сходу” [4, с. 14].

Політологи, відзначаючи різницю між суспільним устроєм у „християнському” і „мусульманському” світі, роблять наголос на тому, що „іслам як релігійна доктрина і форма соціальної організації завжди відігравав на мусульманському Сході трохи іншу роль, ніж християнство в Європі. Він заповнив усі клітини мусульманського суспільства, визначив характер економічних відносин і форми політичної організації, соціальну структуру, культуру і побут правовірних. Духовне життя в мусульманських країнах плине в рамках ісламу і є ісламським як за своєю сутністю, так і за формою. Для мусульманина виступити проти ісламу означає виступити проти всього, що є в житті і в суспільстві, тобто протиставити себе цьому суспільству, опинитись поза ним, поза його законами” [5, с. 465].

Крім релігійних та історичних передумов, розвиток фундаменталістських тенденцій у мусульманських країнах був викликаний сучасними умовами світового розвитку й процесами глобалізації.

Більшість дослідників серед основних соціально-економічних причин політизації ісламу називає такі. По-перше, історична невідповідність інтенсивності зростання товарно-грошових відносин і масштабів відокремлення виробника від засобів виробництва, з одного боку, та їх можливість об'єднання з новими засобами виробництва на капіталістичній основі – з іншого. По-друге, підлегле становище ісламських держав у глобальній капіталістичній економіці. По-третє, кризові явища всередині економіки мусульманських країн, що певною мірою визначаються прискореними темпами модернізації їх господарських систем за

західними зразками, без належного врахування економічних особливостей на локальному рівні.

Серед політичних факторів найпотужніший вплив на розвиток ісламського фундаменталізму справили ісламська революція в Ірані 1979 року, „нафтовий бум” 1970-х років, арабо-ізраїльський конфлікт, війна в Перській затоці 1990 року.

Протягом останніх років відбувається прискорення процесу політизації мас у порівнянні з темпами соціально-економічного розвитку країн поширення ісламу. В соціальному плані це призводить до прискореної диференціації, розмивання патріархальних верств суспільства, великого ступеня урбанізації. Зростає кількість незадоволених економічним станом верств, представники яких є носіями традиційних релігійних поглядів. Вони ворожо ставляться до процесів модернізації суспільно-політичного життя і тому є відкритими для сприйняття фундаменталістських ідей. В цьому контексті цікава позиція російського науковця Г. Мирського. Він, зокрема, пише: „Хоча іслам в принципі не є релігією, яка б була несумісна з демократією і правами людини, її легко використовувати саме в цьому сенсі, експлуатуючи гнів бідних і знедолених народів, які прагнуть перемоги справедливості і тому здатні повірити тим, хто стверджує, що все зло вкорінене у відході ісламського суспільства від „джерел”, від праведного шляху, що всі проблеми принесло народіві наслідування чужих норм і цінностей, притаманних Заходу” [6, с. 139]. Ця цитата ще раз підтверджує висловлену вище думку про те, що ісламський фундаменталізм, граючи на антизахідних настроях ісламського суспільства, виступає повноцінною політичною ідеологією з усіма притаманними їй основними ознаками.

Ще одним вагомим фактором політизації ісламу сходознавці вважають „крах ідеалістичних уявлень щодо можливості перетворення колишнього колоніального або напівколоніального суспільства на основі „західних” моделей [7, с. 348 – 350]. Крім того, значна кількість учасників національно-визвольного руху взагалі ототожнює іслам з націоналізмом.

В цілому, відродження ісламського фундаменталізму пов'язане не лише з характером соціально-політичних та економічних перетворень останнього часу, а й з їх суміщенням на досить невеликому історичному проміжку. Сьогодні ні в кого не викликає сумніву, що потужні антизахідні настрої, які експлуатуються адептами фундаменталістської доктрини, є не лише однією зі складових ідеології, а мають об'єктивну основу історичного характеру.

Історична доля ісламської цивілізації формувалася в рамках духовно-релігійного протистояння з християнським Заходом. У середні віки період розвитку і добробуту мусульманських країн змінився періодом занепаду і підкорення чужій цивілізації. Століття економіко-політичної безправності й гноблення викликали у свідомості мусульманського

Андрій Єдаменко

суспільства глибоке почуття враженої національної і релігійної гідності та сильні антизахідні настрої.

У наш час Захід також здійснює неоднозначний вплив на незахідний світ: він пропонує йому свої ідеали, нав'язує свої уявлення як заздалегідь більш істинні. Спроби правлячих кіл орієнтованих на Захід держав впровадити західні ідеї в життя зіштовхуються з необхідністю примусу населення до нового, незрозумілого йому способу життя. Прагнення Заходу нав'язати ісламському суспільству цінності й ідеали ліберальної демократії, свободи, західних стандартів життя і розвитку наштовхується на несприйняття населенням, яке живе зараз так, як і століття тому; населення, яке пережило негаразди незавершеної модернізації і яке не бажає знову їх відчувати. Нав'язування традиційному суспільству західних стандартів і моделей розвитку з боку прозахідних еліт породжує тенденції до відторгнення західного впливу будь-яким шляхом, включаючи навіть екстремізм і його крайній прояв – тероризм.

Для країн, що розвиваються, взагалі стало аксіомою, що модернізація економіки і демократизація суспільно-політичного життя, яка здійснюється за зразком західних демократій, викликає лише соціально-економічний і культурний занепад. Однак жодної уваги не звертається на те, що ліберальна демократія, яка сформувалась на Заході в її сучасному вигляді, є результатом еволюції суспільно-політичних інститутів саме на західній основі. Не враховується також і те, що східне суспільство в основному залишається традиційним суспільством, яке суттєво відрізняється від західного типом економічної системи, культурою, соціальною структурою, менталітетом.

Дослідники зазначають, що традиційні суспільства відрізняються від сучасних певними особливостями. Серед них: залежність в організації соціального життя від релігійних чи міфологічних уявлень; циклічність розвитку, колективістський характер суспільства, брак чіткої персоналізації; переважна орієнтація на метафізичні, а не на інструментальні цінності; авторитарний характер влади; брак масової освіти; домінування локального над універсальним [8, с. 45].

Підбиваючи підсумок, можна сказати, що поява сучасного ісламського фундаменталізму зумовлена сукупністю історичних, ідеологічних і культурних факторів. Вихід ісламських фундаменталістів на міжнародну політичну арену, який супроводжувався встановленням домінуючого ідеологічного впливу на мусульманське суспільство, був спричинений, в основному, дією соціально-економічних чинників. Напружена економічна ситуація дала змогу радикальним ісламським угрупованням отримати симпатії найбільш вразливих верств населення. Основою фундаменталістських рухів спочатку були борці за чистоту ісламу, які вимагали соціальної рівності і справедливості для мусульманського суспільства. Зростання ролі політичного ісламу пов'язане з перетворенням лідерів

фундаменталістської доктрини на виразників інтересів соціальних верств, невдоволених впливом Заходу в цілому та результатами західної модернізації зокрема.

Література:

1. **Макаров Д. В.** Радикальний ісламизм на Северном Кавказе. Дагестан и Чечня // Этнополитическая ситуация на Северном Кавказе. - М., 1999.
2. Религиозный фундаментализм // Новая философская энциклопедия. -Т. 4. - М., 2001.
3. **Пиотровский М. Б.** Исторические судьбы мусульманского представления о власти // Социально-политические представления в исламе. - М., 1987.
4. **Поляков К. И.** Арабский Восток и Россия: Проблема исламского фундаментализма. - М., 2003. - 160 с.
5. **Мельник В. А.** Политология. - Минск, 1996.
6. **Мирский Г. И.** Авторитаризм и демократия: две модели? // ПОЛИС (Политические исследования). - 1996. - №6. - С. - 138 - 142.
7. **Примаков Е. М.** История одного сговора. - М., 1985.
8. **Федотова В. Г.** Модернизация „другой” Европы. - М., 1997.